

ARQUEOLOGIA I LITÚRGIA EN L'ESTUDI DE L'ANTIC CULTU
CRISTIÀ I ELS SEUS ESCENARIS. PAUTES PER A UNA
CONTRASTACIÓ INTERDISCIPLINÀRIA

per CRISTINA GODOY FERNÁNDEZ

L'objectiu primordial dels constructors de les esglésies dels primers segles del cristianisme era, com és lògic, el condicionament d'un lloc digne per rendir culte a Déu. Malgrat aquest propòsit unívoc de tots els arquitectes, les restes conservades d'aquests edificis de culte revelen unes diferències estructurals substancials entre els monuments, tant en el seu traçat icnogràfic com en l'articulació de l'espai intern de les esglésies.

Aquestes divergències morfològiques dels edificis de culte ens evidencien unes diferències importants en la manera de rendir culte a Déu, és a dir, en el *modus celebrandi*, o, com a mínim, en una pluralitat de formes dels seus escenaris, que han d'obeir a alguna raó.

En els darrers anys, l'arqueologia cristiana ha fet un apropament cap als estudis d'història de la litúrgia antiga, amb la intenció no només de trobar explicacions per a la funcionalitat de les instal·lacions dels espais litúrgics dins dels edificis de culte, sinó amb l'esperança, també, que els textos escrits ajudessin a esbrinar quines eren les raons de les diferències formals existents entre les antigues esglésies cristianes.

No sense una certa ingenuïtat, els arqueòlegs començaren a emprar les fonts escrites, algunes de caràcter litúrgic, persuadits que aquests textos no eren més que els guions de les cerimònies que tenien per escenari les esglésies que ells anaven descobrint. La utilització d'aquests textos sense tenir en compte ni l'època d'elaboració del document ni l'àrea geogràfica en què pot aplicar-se ha provocat, en ocasions, que tant textos com monuments estiguessin en un gran calaix de sastre que ha portat a comparacions aberrants, sense cap rigor científic, entre l'arqueologia i la litúrgia.

Els arqueòlegs, en descriure els monuments, haurien de tenir cura d'utilitzar termes del llenguatge modern en la denominació dels espais litúrgics, per tal que les descripcions siguin més objectives. Aquest requisit es fa bàsic i fonamental per a l'avenç de la recerca, ja que evita

la confusió en la identificació dels espais mitjançant termes llatins o grecs, que impliquen una funcionalitat i que sovint no es corresponen ni amb l'època ni amb la regió en què el monument ha de ser inscrit. El problema s'agreuja més, perquè algunes escoles d'arqueòlegs han introduït una terminologia llatina o grega inexistent a les fonts escrites en la descripció dels monuments, que ha fet encara més confusa la distinció entre els termes llatins o grecs originals i aquells neologismes creats de bell nou.

En aquest sentit, resulta també fonamental, en les descripcions arqueològiques, diferenciar el que és l'espai arquitectònic —purament formal— del que són els espais litúrgics. Mentre aquells només fan referència a la forma de l'edifici, els espais litúrgics són els escenaris del culte i tenen a veure amb la seva funció.¹ El mobiliari —tal com l'altar, les piscines baptismals, les *mensae*, etc.— serveix per identificar-los; i val a dir que un mateix espai litúrgic pot presentar diferents disposicions del seu mobiliari. Al mateix temps, l'esquema de distribució dels espais litúrgics dins l'església no condiona la forma arquitectònica de l'edifici; per exemple, la situació de l'altar a la capçalera ens fa identificar aquest espai com el santuari, independentment de si es tracta d'una forma absidiada, quadrangular o tripartida. Altrament dit, creiem que, segons l'estat actual de les nostres recerques, la funció no condiona la forma dels edificis de culte.

Els estudis interdisciplinaris sobre l'antiga litúrgia i els seus escenaris, a cavall entre les fonts escrites i l'arqueologia, han de guardar dues regles d'or: el temps i l'espai de les dades que hom posa en comparació. Els documents escrits han de ser contemporanis de les restes arqueològiques i, a més, han de ser de la mateixa regió geogràfica. Només respectant aquestes coordenades, temporal i geogràfica, la transposició entre fonts i arqueologia pot donar resultats òptims en la recerca que s'ocupa de restituir la litúrgia antiga sobre els seus escenaris, sense por a cometre anacronismes ni extrapolacions en la utilització d'un text que faci referència a uns usos litúrgics molt diferents i distants respecte als de la regió que estem estudiant.

La conjugació de l'arqueologia i la litúrgia és un problema molt més complex que ha de realitzar-se amb molt de rigor si volem que els nostres coneixements sobre l'antic culte cristià i els seus escenaris avancin. Tot seguit, volem donar a conèixer una sèrie de reflexions que creiem que poden ser molt útils, tant per als arqueòlegs com per als liturgistes, després de la nostra experiència en l'estudi de l'arqueologia i la litúrgia a Hispània entre els segles IV i VIII.

1. C. GODOY, *Arquitectura cristiana y liturgia. Reflexiones entorno a la interpretación funcional de los espacios*, dins *Espacio, Tiempo y Forma* 2 (1989) 355-387.

El tractament de les fonts escrites

D'acord amb el que dèiem més amunt sobre el que han de ser les coordenades que cal respectar en la transposició de textos i monuments —la cronologia i la geografia—, la documentació escrita s'ha d'adequar estrictament a aquests paràmetres.

Hi ha molts tipus de fonts, però justament per respectar aquestes coordenades, potser la distinció més útil que podem fer és discriminar, a grans trets, les fonts litúrgiques de les que no ho són. La raó és molt senzilla: mentre per a la documentació patristica, hagiogràfica o del dret conciliar coneixem aproximadament la seva datació, aquesta es fa molt difícil en el cas de les fonts litúrgiques, a causa del seu caràcter acumulatiu i compilatiu. Això ha de frenar d'entrada totes les juxtaposicions que puguin fer-se automàticament entre fonts litúrgiques i monuments, ja que, per assegurar la coetaneïtat de les unes i els altres, la documentació litúrgica requereix un tractament metodològic peculiar.

Els textos litúrgics de qualsevol tradició són el resultat d'una evolució en què hi ha hagut diferents aportacions diacròniques. Si bé és cert que en els guions de la celebració de les cerimònies preval un respecte per la tradició, les adaptacions espacials d'aquests guions litúrgics corresponen a les circumstàncies de lloc de les seves darreres revisions, sovint contemporànies dels manuscrits que les contenen. Les referències a l'escenari generalment es troben en el que s'anomenen *rubriques*, perquè són anotacions marginals al text que es feien en vermell. Les rúbriques són, doncs, el que més interessa des d'una perspectiva arqueològica, però també constitueixen l'element més subjecte a canvis de les parts constitutives de la litúrgia.² Ja que s'ha de mantenir un rigor en la coetaneïtat dels textos i dels monuments, les limitacions en la utilització arqueològica de la documentació litúrgica són evidents.

Les referències als escenaris de culte i a les seves circumstàncies de lloc són força abundants en les fonts que no són estrictament litúrgiques. La patristica, l'hagiografia i el dret conciliar contenen molta informació per a l'estudi de la funció i la disposició dels espais litúrgics. L'avantatge que significa treballar amb aquest tipus de documentació és, com dèiem més amunt, poder disposar d'una cronologia més precisa del moment de la seva redacció. Les datacions dels textos patristics i de la legislació canònica no presenten en general cap problema, si no és una qüestió de perfilar marges de pocs anys que afecten poc la transposició de litúrgia i arqueologia. Diferent és el cas dels textos hagiogràfics, amb els quals s'ha de tenir més prudència en emprar la informació espacial que d'ells puguin extreure's, ja que tenen un fort component llegendari en la redacció de les vides dels sants que segueixen certs arque-

2. M.-S. Gros, *Utilització arqueològica de la litúrgia hispana. Possibilitats i límits*, dins II Reunió d'Arqueologia Paleocristiana Hispànica, Montserrat 1982, pp. 147-167.

tipus. Caldria també, potser, un toc d'atenció en algunes col·leccions canòniques que poden presentar problemes, tant pel que fa a l'adscripció geogràfica com pel que fa a la cronologia.

Malgrat aquestes puntualitzacions, la informació més útil en l'estudi dels escenaris de culte de l'antiguitat tardana és justament la que es desprèn de la documentació no litúrgica, perquè d'ella tenim punts concrets de referència cronològica. Un cop acomplert aquest pas, podrem requerir l'ús dels textos litúrgics, i extreure'n les dades referents a l'escenari del culte. Aquest conjunt d'informació, ja que està desprovist de datació, no podrà ser traslladat sobre els monuments sense haver fet prèviament un intent de datar els rituals als quals fa esment, mitjançant una comparació amb els resultats de la nostra enquesta en les fonts més ben datades. Només quan ambdós resultats coincideixin podrà utilitzar-se la informació extreta de la documentació litúrgica.

D'aquesta manera, tindrem ja una dimensió temporal per reconstruir el guió de les antigues cerimònies i les referències a les circumstàncies de lloc dels seus escenaris. No cal dir, d'altra banda, que els resultats d'aquesta recerca han de circumscriure's a les seves coordenades geogràfiques i no s'ha d'extrapol·lar la informació a altres àrees, perquè els resultats serien estèrils. Ens sembla important insistir en aquest punt, a causa de la utilització que, de les fonts escrites, han fet els arqueòlegs en moltes ocasions.

Els vestigis arqueològics de les esglésies i l'arqueologia

Quan hom es disposa a fer un estudi entre arqueologia i litúrgia es veu obligat a donar al seu treball un to sintètic, en recollir els resultats obtinguts per moltes generacions d'investigadors. L'anàlisi monumental resulta molt desigual. Molts dels edificis de culte són coneguts de temps antic i les intervencions arqueològiques sovint no varen seguir els criteris que avui dia es consideren indispensables en un estudi arqueològic. Quan s'excava —no ho oblidem— es destrueixen els registres que poden aportar els criteris per a una datació del complex; per això és tan important que l'arqueòleg documenti el jaciment al màxim possible, perquè pugui fer entenedora la seva interpretació. En el cas dels monuments cristians, els resultats són particularment lamentables en alguns casos, sobretot els excavats de fa temps, ja que l'arqueologia cristiana s'ha mantingut força al marge dels avenços de l'arqueologia clàssica, la qual cosa fins i tot avui dia significa una rèmora considerable.³

Sovint ens trobem amb estructures d'aquestes esglésies la compren-

3. C. GODOY, *Arqueologia Cristiana y Liturgia*, dins G. RIPOLL, *Arqueologia hoy*, Madrid 1992, pp. 153-161.

sió de les quals es fa molt difícil, perquè només tenim l'esquelet dels edificis. Si en aquest monument es varen practicar reformes o l'església presenta diferents fases, moltes vegades resulta impossible de precisar. En el pitjor dels casos, no podem determinar ni la vertebració de l'espai intern de l'església ni la història diacrònica del monument.

Un altre problema es presenta quan hom fa una revisió crítica de l'estat de coneixement de les restes arqueològiques de les esglésies i els arguments emprats per interpretar la seva evolució constructiva. Malauradament, una excavació ben feta no vol dir que compti amb molts elements cronològics, perquè pot ser que, per la història posterior del monument, no hi hagi un rebliment estratigràfic que pugui aportar aquests elements. Hom constata, generalment, que els criteris utilitzats per a la datació d'aquests edificis són molt fràgils, tals com la comparació per paral·lelismes entre estructures, sense tenir en compte ni la geografia ni la cronologia dels jaciments. És el cas, per exemple, de les datacions donades a les piscines baptismals cruciformes d'Occident per comparació a les existents al Memorial de Moisès, al Mont Nebo (Jordània), on una inscripció les situa al final del segle vi. Això mateix podríem dir de les capçaleres tripartides, anomenades tradicionalment *de tipus siríac*, a les quals se'ls suposa un origen en aquella zona i una difusió amb un component temporal important que traça un marge cronològic dúctil on hi caben tot tipus de datacions.

Aquesta anàlisi tan desigual dels monuments dificulta enormement el treball de síntesi en l'estudi dels escenaris del primer culte cristià. Malauradament, en alguns casos la informació està irremissiblement perduda, i ara com ara les solucions alternatives es fan difícils de planificar. És evident que cal estructurar un programa de revisió de molts jaciments, fer-ne reexcavacions i noves planimetries. Una altra solució que s'ha de desenvolupar —encara que no supleix els resultats d'una bona excavació— és l'estudi de modulacions dels edificis de culte, iniciativa que hem començat des de la Càtedra d'Arqueologia Paleocristiana i Antiguitat Tardana de la Universitat de Barcelona, de la qual ja s'han donat a conèixer uns resultats preliminars.⁴ Aquesta línia de recerca —respecte al que a nosaltres ens interessa— permet fer una lectura relativa de les estructures amb molta precisió i distingir el que és la fàbrica original de l'edifici de les refeccions posteriors, i també —el que és més interessant— la distribució originària dels dispositius litúrgics en el projecte inicial de construcció de l'església.

El tractament dels monuments haurà d'ajustar-se, doncs, tant com sigui possible, a l'obtenció d'informació per restituir els esquemes d'organització dels dispositius litúrgics dins de l'edifici i la seva data aproxi-

4. J.-M. GURT - J. BUXEDA, *Metrologia, composició modular i proporcions de les basíliques cristianes del Llevant Peninsular i Balears*, dins *Homenatge a Pere de Palol*. En premsa. Agraïm als autors que ens hagin facilitat el manuscrit.

mada, per tal de poder fer una comparació sincrònica amb els textos. El mostreig serà vàlid si el nombre de monuments mínimament ben estudiats és considerable.

El marc geogràfic en la transposició de textos i monuments

Deixant de banda els problemes intrínsecs de les fonts escrites i l'arqueologia amb què es troba l'investigador, potser la dificultat més important que es presenta a qualsevol persona que vulgui fer un estudi entre l'arqueologia i la litúrgia és abordar geogràficament la conjugació dels textos i dels monuments. Quines són les demarcacions territorials que justifiquen l'aplicació d'una determinada tradició restituïda mitjançant les dades de les fonts escrites?

Una idea fortament arrelada entre els historiadors del primer cristianisme és que les circumscripcions de les províncies eclesiàstiques s'ajusten a les províncies administratives civils de l'antiguitat tardana establertes per Dioclecià. El discurs té tantes excepcions que avui dia es fa difícil acceptar-lo sense reticències, per diverses raons. La principal és que sovint no es coneixen les delimitacions de les províncies administratives romanes i, quan aquestes es coneixen, sovint no coincideixen amb els districtes eclesiàstics. A Hispània, per exemple, els estudiosos de les demarcacions civils tardoromanes remetent a la configuració de les diòcesis en l'alta edat mitjana per justificar els traçats de les seves províncies; al mateix temps, les demarcacions de les províncies eclesiàstiques medievals es recolzen en aquests límits romans, amb la qual cosa hom s'adona que aquesta suposada correspondència no és tal. En el cas de les Gàl·lies, es disposa de la *Notitia provinciarum et ciuitatum Galliarum*, que és força precisa sobre la delimitació provincial, encara que la seva correspondència amb les províncies eclesiàstiques continua essent un enigma, carregat d'excepcions.

És cert que la documentació de l'època que ens ocupa —els segles iv al viii— utilitza el terme *provincia*, sobretot en la legislació conciliar, que li atorga un sentit de territorialitat ampli perquè engloba diverses diòcesis, i que sovint és atribuïda al seu cap la responsabilitat de vetllar per l'homogeneïtat d'un ús litúrgic. Però, a què es refereix aquest *ordo* litúrgic? Té alguna relació amb l'escenificació del culte? Vol dir que tots els escenaris han de ser semblants? El que els liturgistes anomenen *tradició litúrgica* i la seva projecció territorial correspon a aquest terme antic de *provincia*?

Tot aquest seguit de preguntes hauran de romandre en suspens de moment. El problema amb què ens trobem, de complementar les dades arqueològiques amb les fonts escrites, ha trobat un intent de solució a partir dels treballs de P. Donceel-Voûte, a propòsit dels seus estudis en les províncies romanes de Síria i Fenícia. Aquesta investigadora ha fet

una anàlisi a partir dels monuments —de les esglésies—, sobre les quals ha traçat l'esquema d'organització dels dispositius litúrgics, i ha comptat amb un gran avantatge, com és el fet que aquelles esglésies disposen de paviments de mosaic, la qual cosa fa més entenedora aquesta distribució. Aquests esquemes, els ha efectuat bàsicament situant l'emplaçament de l'altar, del baptisteri, de la capella dels màrtirs i el lloc de la litúrgia de la paraula.

En traslladar sobre un mapa els resultats, Donceel-Voûte es va adonar que els diferents esquemes tenien una circumscripció territorial determinada, que no es corresponia ni amb les províncies administratives ni amb les eclesiàstiques. Per això va decidir de donar un nom nou a aquestes circumscripcions, el de *províncies litúrgiques*.⁵ Es tracta d'un neologisme que no pot confondre's mai amb la transposició territorial que els liturgistes poden donar a una *tradició litúrgica*, perquè tampoc no hi coincideix. És important que insistim sobre aquesta qüestió, i creiem absolutament indispensable establir una terminologia comuna interdisciplinària amb els especialistes de la litúrgia, per tal d'evitar possibles equívocs.

Així doncs, acceptem el terme de *províncies litúrgiques* per anomenar aquelles àrees geogràfiques en les quals les esglésies presenten un mateix esquema de distribució dels espais litúrgics. Recordem aquí que un mateix espai litúrgic pot presentar un mobiliari molt variat; però, en el fons, es tracta d'una manera d'entendre l'edifici de culte molt semblant.⁶ La demarcació territorial definida a partir d'aquestes *províncies litúrgiques* és el que autoritza aquesta investigadora a aplicar les dades obtingudes de les fonts escrites, que també queden discriminades a partir d'aquesta nova demarcació territorial.

Un treball d'aquesta envergadura depèn moltíssim de la qualitat i la quantitat del coneixement dels monuments sobre els quals s'està fent l'estudi. En el cas de Síria i el Líban, aquest coneixement és força bo en comparació amb altres àrees de l'Imperi. En canvi, pel que fa a Hispània, hem comptabilitzat un total de quaranta-vuit monuments, dels quals només mitja dotzena presenten un estudi arqueològic fiable, amb una gran dispersió geogràfica, la qual cosa ha fet del tot impossible intentar delimitar les *províncies litúrgiques* hispàniques.⁷ Haurem d'esperar que aquest coneixement qualitatiu i quantitatiu millori. Aquestes zones geogràfiques, corresponents a les actuals Síria, Líban i Espanya, són les úniques que s'han estudiat, de moment, amb aquests criteris.

Seguint aquesta línia d'investigació, preconitzada per Donceel-Voû-

5. P. DONCEEL-VOÛTE, *Provinces ecclésiastiques et provinces liturgiques en Syrie et Phénicie Byzantines* dins *Géographie historique au Proche-Orient*, Paris 1988, pp. 212-217.

6. P. DONCEEL-VOÛTE, *Les pavements des églises byzantines de la Syrie et du Liban. Décor, archéologie et liturgie*, Louvain-la-Neuve 1988.

7. C. GODOY, *Funcionalidad de la arquitectura hispánica (siglos IV al VIII)*. *Arqueología y Liturgia. Promanuscrito*. Tesi doctoral defensada a la Universitat de Barcelona el novembre de 1992.

te i per nosaltres mateixos, C. Vallès ha fet un estudi aproximatiu a la delimitació de les *províncies litúrgiques* de l'actual Tunísia, que esperem sigui només el preàmbul d'un estudi més aprofundit sobre els esquemes de distribució dels dispositius litúrgics a les esglésies de l'Àfrica del Nord. La quantitat —que no qualitat— del coneixement dels monuments d'aquesta regió ha permès emprar mètodes d'anàlisi estadística, com el *cluster average-percentage* i taules matrius de semblança de presència absència, que reagrupen les esglésies amb esquemes de distribució dels dispositius litúrgics semblants.⁸

Aquestes demarcacions o *províncies litúrgiques*, segons el neologisme de Donceel-Voûte, són la plataforma geogràfica en què hem d'intentar emmarcar la informació extreta de les fonts escrites, tot respectant, sobre la documentació, les línies divisòries d'aquestes *províncies litúrgiques*. Aquesta és la metodologia que avui dia creiem més adient en la confrontació d'arqueologia i litúrgia per a l'estudi de l'antic culte cristià i els seus escenaris. La complementarietat interdisciplinària hi és, però resulta més complicada del que hom podia imaginar en un principi.

Octubre de 1993

8. C. VALLÈS, *Primeres aproximacions als esquemes de distribució espacial dels dispositius litúrgics en els edificis de culte cristià de Tunísia. Pro manuscripto*. Tesi de llicenciatura defensada a la Universitat de Barcelona el setembre de 1993.